

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВ

Формування й розвиток як соціальної, так і правової держав – складний процес, кожен етап якого набуває нових рис та особливостей. Такі зміни впливають на контури вітчизняної моделі соціальної правової держави. Проблематика соціальної правової держави активно розробляється українськими правознавцями. У наукових роботах В.Д. Бабкіна [1], П.М. Рабіновича [8], О.В. Скрипнюка [12], І.В. Яковюка [14, 15] та інших державознавців порушуються питання історії виникнення і становлення соціальної правової держави, визначаються її поняття, принципи, функції, аналізується зарубіжний досвід її розбудови. Визнаючи важливість таких досліджень для формування вітчизняної моделі соціальної правової держави, зазначимо, що не менш значущим для юридичної науки є наукове обґрунтування співвідношення моделей правової і соціальної держав.

Сьогодні досить важко заперечувати складний, певною мірою суперечливий зв'язок та одночасно взаємозалежність соціальної і правової держави. З одного боку, в сучасних умовах втілення ознак держави правової саме по собі здатне бути міцним інституціональним фундаментом для нормативного закріплення й фактичної реалізації положень держави соціальної. З другого – їх співвідношення характеризує суперечливість, адже в процесі узгодження положень соціальної і правової держав необхідно знайти відповідь на запитання, як примирити право на добробут з правом на свободу. Ще на початку ХХ ст. Б.О. Кістяківський стверджував, що соціальна і правова держави єдині, доки функціонування державної влади обмежуватиметься, урівноважуватиметься й контролюватиметься в межах дотримання основних прав людини, завдяки чому забезпечуватиметься роз-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

виток суспільства без антагоністичних класових конфліктів. Відповідно, загальне благо не повинно протиставлятися основним правам особистості, аби держава соціальна не ввійшла в протиріччя з правовою [9, с. 21]. Аналогічної позиції в наш час дотримується О.В. Скрипнюк, на думку якого спільність між правовою й соціальною державами полягає в тому, що обидва їх типи були створені для блага індивідів і кожна з них передбачає забезпечення останнього кожному індивіду. Правова держава вирішує це завдання шляхом запровадження гарантій прав першого покоління і встановлення чітких меж можливого державного втручання, а соціальна – за допомогою політики соціальної безпеки і створення матеріальних умов для гідного існування громадян [12, с. 27].

Порівнюючи соціальну і правову держави, у найбільш широкому контексті можна вести мову про те, що кожна із цих моделей становить своєрідний механізм упорядкування суспільних відносин. Дійсно, загальне завдання, мета правової держави полягає в упорядкуванні суспільних відносин на засадах права і в інституціональному забезпеченні відповідного балансу в суспільстві. Насамперед у цьому і є її соціальне призначення. Соціальна держава по суті намагається до-

сягти аналогічного ефекту – гармонізації і збалансування різноманітного за складом суспільства. Саме в такій єдиній меті цих 2-х моделей державності слід шукати підґрунтя їх поєднання в рамках єдиної узгодженої теорії. Адже кожна з них окремо (як і у своїй сукупності) демонструє еволюцію поглядів людей на відповідні форми забезпечення гармонії в суспільстві, досягнення соціального компромісу.

З урахуванням такої точки зору, зауважимо, що відмінності між ними є не такими вже й значними: якщо в завдання правової держави входить створення діючих правових механізмів узгодження суспільних та особистих інтересів і реалізації законних прав та інтересів людей, то мета соціальної – в першу чергу розробка і впровадження в життя механізмів вирішення завдань лише в соціально-економічній сфері. Безумовно, ці механізми повинні спиратись на право. Разом із тим, у їх підґрунтя можуть бути покладені соціальні, психологічні, економічні, культурні, національно-етнічні, правові та інші тенденції й особливості еволюції суспільства у всій складності його структури й різноманітні рівнів. Вищим рівнем розвитку соціальної держави є ефективне використання і стимулювання в процесі вирішення соціальних проблем внутрішніх ресурсів

суспільства, його природних тенденцій до самоорганізації, самопомоги й мобілізації сил [3, с. 48].

Порівняння правової і соціальної держав дозволяє вести мову про існування певної схожості умов їх формування. Зокрема, можемо констатувати, що втілення ознак правової держави створює сприятливе середовище для закріплення й розвитку моделі соціальної держави, оскільки в цьому випадку відбувається вдала дифузія відповідних форм, певне доповнення правової держави соціальним складником. Як справедливо зазначається у правовій науковій літературі, перехід до соціальної правової держави можливий лише за умови здійснення реформ, які об'єднують рух до соціально-ринкового господарства, громадянського суспільства, держави правової із цілеспрямованим формуванням інститутів соціальної [7, с. 91, 92].

Для формування соціальної правової держави потрібна наявність сукупності передумов. Так, економічною передумовою, безперечно, є високий рівень економічного зростання країни, що дозволяє забезпечити життєвий мінімум кожному, а також кошти, достатні для соціального захисту людини. Вдале функціонування сучасної соціальної правової держави мож-

ливе лише за умови високо розвиненої, ефективної, багатокладної соціально орієнтованої економіки, за якої вільне підприємництво поєднується з пропорційним державним регулюванням господарювання.

До політичних передумов виникнення держави розгляданого типу можна віднести: (а) прихід до влади партій соціал-демократичної спрямованості; (б) закріплення на конституційному рівні таких принципів, як поділ влади, народний суверенітет; (в) формування високої політико-правової культури громадян, почуття відповідальності, суспільної солідарності; (г) інституціоналізацію демократичної моделі, що передбачає наявність політичного й ідеологічного плюралізму; (д) створення парламентської системи із демократичними виборами; (е) наявність незалежного й ефективного суду, вільну діяльність засобів масової інформації. Не випадково, наприклад, закріплення принципу соціальної держави в Основному Законі ФРН передбачало не лише посилення соціальної функції держави, а й реабілітацію ідеї правової державності, зміну характеру відносин між особистістю й державою (людина як «мета» для держави), завдяки чому було знайдено «раціональний зразок демократії» [6, с. 577].

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Соціальні передумови пов'язані зі стійкими змінами в громадянському суспільстві, що дозволяє забезпечити спадкоємність соціальної політики держави у випадках зміни правлячих партій, урядів і вищих державних посадових осіб. Становлення соціальної правової держави є важливим аспектом удосконалення громадянського суспільства. Завдяки реалізації цієї моделі стає можливим забезпечення політичних, соціально-економічних і культурних прав громадян. Суттєвою особливістю відповідних процесів є визнання й розвиток прав «другого покоління» в їх гармонійному поєднанні з правами «першого покоління». Адже становлення прав людини пов'язано з розвитком суспільних відносин у відповідній сфері. Так, соціально-економічні права формуються спочатку в соціальній та економічній сферах, а вже потім законодавець у юридичній формі закріплює соціальні можливості індивідів, детерміновані соціально-економічними умовами життя суспільства. Тому з розвитком суспільства й держави змінюється обсяг прав і свобод людини, які, у свою чергу, значною мірою залежать від рівня демократії та правової культури.

Ідейними передумовами виникнення соціальної правової державності є поширення соціал-демократичної ідеології,

сприйняття ідеї про ставлення до людини як до найвищої цінності і принципів поваги гідності кожної особистості, її права на життя, на вільний розвиток і реалізацію власних здібностей. Відповідно до цих принципів держава, як інструментальна форма організації суспільства, має базуватися на взаємній солідарності, толерантності, відповідальності, додержанні всіма громадянами й посадовими особами законів, забезпеченні свободи, рівності всіх перед законом і судом. Духовна атмосфера в соціальній правовій державі повинна характеризуватися розвиненим почуттям соціальної справедливості, солідарності й гуманізму. Як підкреслює А.А. Ванзіляк, ідея такої держави – це не лише підґрунтя для визначення практичних заходів і принципів реорганізації у правовій і соціальній сферах, а й найважливіша ідейно-моральна вимога переорієнтації свідомості суспільства, фактичного утвердження його суверенітету й визначальної ролі в діяльності держави [2, с. 17].

Безпосередньо правовою передумовою формування соціальної держави є розвинена система соціального законодавства, зокрема, чинних міжнародних нормативно-правових актів. Їх система, проголошуючи й гарантуючи політичні, соціаль-

но-економічні й культурні права особистості, утворює надійне правове поле соціальної правої держави, закріплює певні соціальні стандарти, забезпечення яких – конституційний обов'язок держави. Найповніше своє вираження правові підвалини держави отримують у конституції, кодексах, окремих законах і підзаконних актах, які встановлюють соціальні гарантії у сферах оплати праці, соціального захисту, пенсійного забезпечення, освіти тощо.

Послідовний розвиток значених передумов у зарубіжних країнах викликав доповнення правої держави соціальним складником, що фактично означало трансформацію правої держави в соціально-правову. У той же час соціальні і правові принципи державного ладу мають певні суперечності. Концепція правої держави заснована на верховенстві права, демократії, поділі влади, рівності всіх громадян перед законом і судом, тоді як соціальна держава поєднує ці ідеї з ідеями соціальної справедливості й соціальної рівності. Для держави правої головне – захист громадян від зайвого втручання зі свого боку, для соціальної ж – захист соціально-економічних і культурних прав та свобод громадян силами держави, що передбачає її активне втручання. Однак практика бага-

тьох розвинених сучасних країн світу свідчить, що дедалі частіше ці принципи поєднуються шляхом їх закріплення в їх конституціях, завдяки чому конституційно-правова теорія змогла здобути таку правову категорію, як «соціальна правова держава». Отже, в сучасному розумінні принцип правої держави, як зазначають німецькі державознавці, не зводиться до захисту людини від державних посягань, а має подвійну мету: рівною мірою обмежувати й забезпечувати діяльність держави, щоб гарантувати гідність людини, свободу, справедливість і правову захищеність її у відносинах як з державною владою, так і між індивідами [4, с. 54].

Утім, якщо правова держава здебільшого не втручається в процеси розподілу суспільного багатства, забезпечення матеріального й культурного добробуту громадян, то соціальна безпосередньо займається вирішенням цих проблем, хоча й прагне не підривати такі підвалини ринкового господарства, як приватна власність, конкуренція, підприємництво, індивідуальна відповідальність, а також не породжувати масового соціального утримання. Як констатує О.Ф. Скакун, держава є соціальною правовою тому, що вона гарантує людині свободу прояву: (а) як особистості, яка відрізняється від

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

інших фізичними або психічними рисами, тобто має індивідуальність; (б) як члену соціального організму, яким є громадянське суспільство, тобто особистості, яка є членом суспільних і професіональних організацій; (в) як громадянину, який перебуває в особливих правових зв'язках з державою [10, с. 198]. При цьому, визнаючи необхідність державного перерозподілу значної частки доходів на користь незаможних верств, головний акцент робиться на розвиток виробництва і збільшення суспільних ресурсів, що дозволяє постійно підвищувати й гарантувати гідний життєвий рівень усім громадянам.

Питання співвідношення понять «соціальна держава» і «правова держава» вирішується науковцями досить неоднозначно. Наприклад, В. Сокурєнко пропонує розглядати його у контексті розвитку держави, яка визнає пріоритет прав людини і згідно з цим визначає форми й методи своєї діяльності [13, с. 23; 11]. Як вважає Д.О. Єрмоленко, незважаючи на тісний діалектичний взаємозв'язок між цими поняттями, держава соціальна і держава правова повинні розглядатися окремо, бо вони мають різний державно-правовий зміст [5, с. 4]. Ми приєднуємося до найбільш виваженої, на нашу думку позиції, І.В. Яковюка, який вважає, що соціальна держава має

матеріальний зміст і якісну характеристику держави правової [16, с. 103, 104]. Адже спільне вживання зазначених понять говорить про їх функціональну єдність, що дає підстави для визнання особливого характеру взаємовідносин між ними. Це виявляється в тому, що вона забезпечує організацію суспільного й державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності й відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи; як соціальна – визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідний рівень життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості, своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Таким чином, аналіз співвідношення соціальної і правової держав показує, що ці 2 моделі не перебувають в антагоністичних відносинах. Їх протиставлення можливе лише за умови обмеженого догматичного тлумачення сутності права, при якому втрачаються його гуманістична цінність, людиноцентричний підхід до розуміння сутності публіч-

ної влади. Безумовно, історії відомі приклади здійснення широкої соціальної політики в умовах відсутності сталих інституційних ознак правової держави. Зокрема, взірцевими щодо цього залишаються радянська освіта й медицина, масштабна соціальна

підтримка населення в низці нафтовидобувних країн Сходу. Наведені приклади додатково доводять важливість соціального складника в будь-якій державі, яка реально оцінює власну заінтересованість у забезпеченні стабільності інститутів влади.

Список літератури: 1. Бабкін В.Д. Від правової до соціально-правової держави // Правова держава. – 2001. – Вип. 12. – С. 270-281. 2. Ванзіляк А.А. Правова і соціальна держава: від ідеї до реалізації // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС. Спец. вип. : Ідея правової держави: історія і сучасність : У 5-ти ч. – 2004. – Ч. 4. – С. 16-20. 3. Гончарова А.Н. Проблема согласования общественных и личных интересов в процессе построения гражданского общества. – <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum4247>. 4. Государственное право Германии: В 2-х т.: Сокр. пер. с нем. – М. : ИГП РАН, 1994. – Т. 1. – 312 с. 5. Єрмоленко Д.О. Співвідношення соціальної та правової держави // Держава і право. – 2001. – Вип. 12. – С. 3-5. 6. Конституции государств Европы: В 3-х т. – Т. 1 / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – 824 с. 7. Милецкий В.П. Российская модернизация: предпосылки и перспективы эволюции социального государства. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1997. – С. 91, 92. 8. Рабінович П.М. Про соціальну сутність сучасних демократичних держав // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1993. – № 1. – С. 34-42. 9. Сікілінда О.І. Розвиток концепції правової держави в роботах О. Ф. та Б. О. Кістяківських (друга половина XIX – початок XX ст.) // Пробл. правознавства та правоохоронної діяльності – 2002. – № 2. – С. 14-22. 10. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Харьков : Эспада, 2005. – 840 с. 11. Скрипнюк О. В. Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого державного управління // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 3-12. 12. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України. – К. : ІДП НАН України, 2000. – 600 с. 13. Сокурєнко В. Гуманістичний зміст концепції соціальної держави // Право України. – 2000. – № 11. – С. 21-23. 14. Яковюк І.В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України. – 1998. – № 11. – С. 26-28. 15. Яковюк І.В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 3. – С. 37-47. 16. Яковюк І.В. Соціальна і правова держава: співвідношення понять // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. пр. НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПРн України / Голов. ред. Ю.П. Битяк. – Х.: Право, 2001. – № 1. – С. 103, 104.

Надійшла до редакції 08.05.2009 р.